

Tasavvuf Düşüncesinde Şehir ve İstanbul'da Tezahür Eden Hakikat

The City in Sufi Thought and the Truth Manifested in İstanbul

Özkan Öztürk

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
oozturk@nku.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6348-6069

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10466443>

Öztürk, Özkan. "Tasavvuf Düşüncesinde Şehir ve İstanbul'da Tezahür Eden Hakikat".
İnşa 1 (Aralık/December 2023): sayfa/pp. 28-51.

Tasavvuf Düşüncesinde Şehir ve İstanbul'da Tezahür Eden Hakikat

Öz: Süfilere göre insan ile şehir arasında irtibatlar vardır. Şehirlerin köy, kasaba, beldeler ve insanları bir araya getirmesi gibi, insan da kendi iç âleminde bir birlik kurarak psikolojik ayrılıkları yok eder. Dış âlemde ise siyasi bir birlik olan devlet kurumu ile toplum bir araya gelir. Nitekim Allah ismi de ilâhî isimler arasındaki ayrılıkları kaldırıp kendinde her bir ismi birleştirir. Süfilere göre çokluk ancak birlik kriteri ile bir araya getirilir. Bu manada ilâhî isimleri toplayıcı hakikat Allah'tır ve âlemdaki çokluğu birleştirir. İnsanın bütün parçalarını ruh bir araya getirir ve enfûsî çokluğu birleştirir. İnsanları bir araya getiren ise sultandır ve şehirdeki çokluğu sosyolojik olarak birleştirir. Bu açıdan toplayıcı vasfa sahip olmak, birleştirmek anlamında halife olmaktır. Süfilere göre saltanat merkezi olarak İstanbul kendisinde tecelli eden ilâhî isimler ve kendisinde ikamet eden velilerle yüksek değer ve şerefe ulaşmış bir şehirdir. Bu nedenle İstanbul bütün beldelerle irtibatlı olan ve onları siyasi ve ontolojik ilişkilerle bir araya getiren ve el-Câmi' isminin kendisinde tecelli ettiği bir şehir olarak değerlendirilir. Ayasofya Camii ise bu şehrin kalbini temsil eder.

Anahtar Kelimeler: Şehir, insân-ı kâmil, İstanbul, tasavvufî düşünce.

The City in Sufi Thought and the Truth Manifested in İstanbul

Abstract: According to the Sufis, there are connections between humans and cities. Just like how cities bring together villages, towns, and people, humans also establish unity within their inner world, eliminating psychological separations. In the external world, the political institution of the state brings together society. In fact, the divine name of Allah eliminates the distinctions among divine names and unites them within itself. According to the Sufis, plurality can only be brought together with the criterion of unity. In this sense, the divine truth that gathers the divine names is Allah and it unites the plurality in the universe. The soul brings all parts of a person together and unifies their internal plurality. The sultan is the one who brings people together and sociologically unifies the plurality in a city. In this regard, having the ability to gather and unite is to be a caliph. According to the Sufis, İstanbul, as the center of sultanate, is a city of high value and honor, manifested by the divine names present within it and the saints who reside in it. Therefore, İstanbul is considered a city that is connected to all towns and brings them together through political and ontological relationships, and it is seen as a city in which the divine name of al-Jâmi' is manifested. Hagia Sophia Mosque represents the heart of this city.

Keywords: City, al-insân al-kâmil, İstanbul, sufi thought.

Giriş: Beden Şehri, Kalp Sarayı ve Ruh Sultanı

Sûfiler insanı âlemin benzeri olmak bakımından “nüsha-i âlem” olarak tanımlarlar. İnsan, büyük âlem (âlem-i kebîr), kâinat ise küçük âlem (âlem-i sağır) dir. “Yere göğe sığmadım, mümin kulumun kalbine sığdım”¹ hadisi insanın büyük âlem oluşunu vurgular.² Bu anlamda insanın iç gerçekliğine işaret ile kalp, dış âlemi olan kâinattan daha geniş ve sınırsızdır. Sûfiler insan ve âlem arasındaki ilişkiyi enfüs-âfâk ayrımı ile de ifade ederler. Enfüsü yani psikolojik varlık alanı, varlığın yapısının en önemli tarafını oluşturur. İnsan, âlemin özü ve özeti olmak bakımından bütün varlık mertebelerini kapsayan (kevn-i câmi') ve her bir düzeyin numunesi olan bir konumu temsil eder. Bu nedenle âlemde var olan her şey hükmî olarak insanda da bulunur. İnsan-âlem benzerliği sûfiler tarafından “enfüs ve âfâk nüshateyn-i mutatabıkateyndir”³ şeklinde ifade edilir. Bu yaklaşıma göre hakikatin kâinattaki ve insandaki görünümü arasında bir mütekalibiyet vardır. Bu karşılığın ve benzerliğin nedeni, varlıkta tecelli eden hakikatin “bir” olması ile ilişkilidir. Öte yandan her iki âlem benzer olduğu için enfüs ve âfâkın tedbirinde geçerli olan siyaset de aynı usul ve esaslara tabi olarak görülmüştür. Bu nedenle sûfiler, insanın iç âlemini bir şehre veya bir devlete, yönetimini de bir şehir veya devlette geçerli olan siyasete benzetmişlerdir. Devlet ya da şehir siyasetinde geçerli olan her bir özneyi de insanî/enfüsü yönetimin hakikatleri olarak değerlendirmişlerdir. İnsanî varlık alanı memleket, dış gerçeklik taşra, iç gerçeklik şehir merkezi, ruh devletin hükümdarı, akıl veziri, kalp yönetim merkezi olan saray, bilgi yolları hazineler, bilgiler vergi, fermanlar yargılar, elçiler dürtüler, savaşlar iç çatışmaların insandaki karşılıkları olarak görülmüştür. Sûfilere göre irfânî bir kıyas yapılarak insanda da hükümdarlık, taç, saltanat, vezirlik, cülus, hilat giyme, ordular, komutanlar, şehirler gibi siyaset alanının bütün kodlarına işaret eden gerçeklikler hükmî olarak mevcuttur.⁴

¹ Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, 11/229.

² Ali Hemedânî, *ez-Zahîratü'l-mülûk*, ter. Gelibolulu Sürûri (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3472), 135b–136a.

³ İsmail Hakkı Bursevî, *Şerhü'l-Mesnevî (Rûhu'l-Mesnevî)* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287), I/440.

⁴ Her iki âlemin (neş'et-i âlem-neş'et-i insâniyye) siyasetine dair yazılmış eserlere örnek olarak Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin *Tedbîrât-ı İlâhiyye*'si ve bu eserin yeniden yapılandırılması şeklinde kaleme alınan Sarı Abdullah Efendi'nin *Tedbirü'n-neş'eteyn*'i verilebilir. Taşköprülüzâde'nin *et-Tedbîrât* geleneğine yaslanan *Risâle fî beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye ve's-saltanatı'l-ma'neviyye* adlı eseri de bu başlık altında değerlendirilebilir. Sûfiler eserlerinde zaman zaman maddî yönetim ilkelerinden bahsettikten sonra “*der tatbîk-i ale'l-enfûs*” başlıklarını açarak âlem ve siyasetin bahsettiğimiz ikili yapısına işa-

Yûnus Emre (ö. 720/1320 [?]) “Bu dünyânun meseli bir ulu şâra benzer, Velî bizüm ömrümüz bir tîz bâzâra benzer” ve “Bu vücûdum şehrine bir dem giresüm gelür, içindeki sultânun yüzün göresüm gelür” diye başlayan mısralarında; Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1430) “Çalabım bir şâr yaratmış iki cihân âresinde, Bakıcak didâr görünür ol şârın kanâresinde” diye başlayan şiirinde âlemi ve insanı bir şehir olarak tanımlamışlardır. Sûfilere göre Allah insanı hem dış hem de iç gerçeklik alanına yönetici/halife olarak göndermiştir. İnsanın gönderildiği bu gerçeklik alanları yeryüzü ve bedendir. Her ikisi de bir şehir olarak tanımlanır. Allah insanı beden şehrine, ruh ve ona bağlı yöneticiler ile reayası üzerine halife olsun diye göndermiştir. Beden şehri toprak, hava, su ve ateş unsurlarını temsil eden dört direk üzere kurulu olup bu şehrin yönetim merkezi (dârûs-saltanat) olan saray nuranî tecellilerin bulunduğu kalptir. Burada ruh hükümdarının tahtı bulunur. Hükümdar bu tahttan şehri ve halkını izler, onlara buradan hitap eder, onları buradan yönetir. Ruh iç ve dış âlemin bütün kuvvetlerinin (kuvâ-yı âfâkiye ve enfüsiyye) yöneticisidir. Ruhun bu konudaki hükmünü ve yöneticiliğini ortadan kaldıran şey ise nefsin hevâ emirine tabi olması, bu nedenle yönetimin tamamını ya da bir kısmının hevâyâ bırakması durumudur. Hevâyâ tabi olan nefistir. Ruhun hevâ ile savaşı ise nefsin hevânın elinden kurtarılması içindir. Ruh, hevâyâ yokluk kılıcı ile öldürdüğünde nefis ruha tabi olmuş olur. Bu durum bütün ülkenin de ruha tabi olması demektir. Çünkü nefis, beden mülkünün beşerî tarafını temsil eden en yüksek öznedir.⁵ Bu şehir, Hakk'ın *el-Hâlik* isminin mazharıdır. Bu şehir çokluk üzere

ret ederler. bk. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye fi İslâhi'l-memleketi'l-insâniyye*, thk. Hasan Asi (Beyrut: Müessesetu Buhsun, 1993); Ali Hemedânî, *ez-Zahîratü'l-mülük*, ter. Gelibolulu Sürûri (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3472); Sarı Abdullah Efendi, *Tedbirü'n-neş'eteyn ve İslâhi'n-nüşateyn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1543); Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Risâle fi beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4902); Sarı Abdullah Efendi, *Nasihatü'l-mülük terğîben li-hüsni's-sülûk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 970), 16b, 13b, 102a; Mustafa Rakım Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü: İstilâhât-İnsân-ı Kâmil*, haz. İhsan Kara (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 95.

⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye*, 326-332.; Ebû Hâmid Gazzâlî, *Mesîru Umumi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn: İhyâ Tercüme ve Şerhi* (çeviri yazı-ınpkbasım), ter. ve şrh. Yusuf Sıdkî el-Mardinî, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 7/22-55; Sarı Abdullah Efendi, *Tedbirü'n-neş'eteyn ve İslâhi'n-nüşateyn*, 55a; İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i atâiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 2734), 25b-26a; Sarı Abdullah Efendi, *Nasihatü'l-mülük terğîben li-hüsni's-sülûk*, 7b-8a; İsmail Hakkı Bursevî, *Şerh-i Nazm-ı Hacı Bayrâm-ı Velî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1521), 3a; İsmail Hakkı Bursevî, *Hüccetü'l-bâliğa*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3988), 3a; İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Ömeriyye* (y.y., t.y.), 50.

gözükse de hakikatte denizin dalgalarında gözükken çokluğun hakikatte birliğe işaret etmesi gibi insanî şehir, farklı merkezleri ve yönetim mertebeleri olsa da bir bütündür. Enfüsî şehir gönül gözü ile bir, hevâ nazarı ile çok gözükür. Bu şehrin padişahı olan ruhun sarayı kalp/gönül, veziri akıl, a'zâ ve kuvvetleri de askerler gibidir. Gönül ya da kalp bir taht, o tahtın padişahı olan ruh da yer-yüzünde Hakk'ın gölgesidir ve bu şehrin sultanlığı kendisine Hakk tarafından tevdi edilmiştir.⁶

Beden şehrinin sarayı olan kalp, aynı zamanda ruhu oraya halife olarak atayan Hakk'ın (müstahlif) nazarının yöneldiği yerdir. "Allah sizin suretlerinize ve mallarınıza bakmaz. Kalbinize ve davranışlarınıza bakar."⁷ ve Allah'ın mümin kulunun kalbine sığıldığına dair hadislerinde geçen ifadelerde vurgulandığı üzere Hakk'ın nazarı şehrin yönetim merkezi olan kalbedir. Bu sebeple kalp veya şehrin yönetim merkezini temsil eden saray, yönetimin işlevi açısından memleketin diğer yerlerindeki sulhun veya fesadın da merkezidir. "İnsan cesedinde küçücük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası iyi olursa, bütün ceset iyi olur. Eğer o bozulursa, bütün ceset bozulur. Dikkat edin bu et parçası kalptir."⁸ hadisi de başkent olan kalbe ve yönetim odağı olan tahta vurgu yapar. Başkent kalple, taht ise ruhun hilâfeti ile temsil edilir. Dolayısı ile beden mülkü kalpten yönetiliyorsa ve kalpteki tahta ruh halifesi oturmuş ise salah üzere bir memleketten bahsedilebilir. Tersî geçerli olacak şekilde memleket taşradan ve taşradaki isyancı bir emir tarafından (hevâ) yönetiliyorsa fesat bütün memleketi yayılacaktır. Hevâ ve onun türevleri olan arzu ve dürtülerin davetlerine tabi olmaya neden olan şey bedenî ve nefsanî kuvvetlerdir. Memleket, ruh ve bu güçler arasında salah ve fesat olarak tanımlanan pozisyonlarda bulunur. Bu nedenle şehrin yönetsel merkezi olan kalbin durumu bütünün de selameti ve bozukluğunu belirlemektedir.⁹

Enfüsî şehrine ruhu ile hükmeden kişi Hakk'ın gerçek halifesi olan insân-ı kâmindir. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) insân-ı kâmilî ve onun yönettiği enfüsî

⁶ İbn İsâ Saruhânî, *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*, haz. Numan Külekçi (Ankara: Akçağ Yayınları, 1999), 65–67.

⁷ Müslim, *el-Birr ve's-sıla ve'l-âdâb*, 33–34.

⁸ Müslim, *el-Müsâkât ve'l-müzâraa*, 107.

⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *et-Tedbirât*, 320–321; Ali Hemedânî, *Zahiretü'l-mülûk*, trc. Gelibolulu Süürî, 137a–138a. Konu hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 434–491.

memleketi “medînetü'l-fâdıla” olarak tanımlar.¹⁰ İnsân-ı kâmilin enfûsî şehrine adalet hâkimdir. Adalet kadısı ilâhî isimlerde zuhur eden hakikatlere ve “Her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) verendir.” (Tâhâ, 20/50) âyetinde işaret edildiği üzere şehirdeki her bir şeye kendilerine koyulan ölçüye göre hükmeder. İnsân-ı kâmilin adaleti, iç ve dış âleme yönelik en büyük siyasettir ve mülkûn kemâlidir. Bu nedenle beden şehrinin yönetiminde en gerekli sıfat adalet olarak görülmüştür. Her bir insan adaleti öncelikle kendi beden şehrine kadı olarak atamalıdır. Adalet sıfatıyla hissî ve ruhî bütün güçler yaratılışlarındaki hakikatlere hizmet ederler. Adalet sıfatı ayrıca Hakk'ın konumunun bilinmesi (marifet) ve ona ibadet için de gerekli en büyük sıfattır.¹¹ İbnü'l-Arabî, beden şehrinin kuvvetlerinin ürettikleri bilgi ve amel cinsinden bütün emekleri, içlerine haram karıştırmadan halifenin beytü'l-mâli'ne ulaştırmaları gerektiğini ifade eder. Beden şehrinin vergi memurları (ashâb-ı cibâyât u harâc) hükümdarın taşra (bâdiye) halkı olan göz, kulak, lisân, karın, el, cinsellik organı (ferc) ve ayaklardan ve şehir merkezi (hâdıra) hükmünde olan bâtinî güçleri aracılığı (hiss-i müşterek, muhayyile, müfekkire vb.) ile vergileri toplarlar. Şehrin bâdiyesinden hissî, hâdırasından ise gaybî vergiler alınır. Yani dış güç olan duyularla hisler elde edilirken iç güçlerle de aklı ve ruhî bilgiler elde edilir.¹²

Şehirlerin Kıymeti: İlâhî İsimler ve İnsân-ı Kâmil

İlâhî isimler, enfüse zuhur ettikleri gibi âfâkta mekânlara da tezahür ederler. Her bir mekânda tezahür eden hakikatler vardır. Aynı zamanda şehirler insan tarafından tertip ve tedbir edilmiş yerler oldukları için orada yaşayanların taşıdıkları mananın da tesir ettiği mekânlardır. Şehirde yaşayan kimselerin ve şehrin yöneticilerinin enfûsî anlamdaki eksiklik veya kemâlleri şehirlerde tecelli eden manayı etkiler. Bu sebeple şehirler, ilâhî isimlerin ve ilâhî isimler kompozisyonu olarak görülebilecek insanların taşıdıkları manaların bir zuhur alanı olarak değerlendirilebilir. Şehirler kendilerinde ikamet edenleri kıymetlendirirken, mekânda bulunanlar da mekâna yücelik katarlar. Mekân-

¹⁰ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, haz. Ahmed Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), VIII/166.

¹¹ Sarı Abdullah Efendi, *Tedbirü'n-neş'eteyn ve islahî'n-nüşateyn*, 58a-58b.

¹² İbnü'l-Arabî dış ve iç duyulardan hayale yükselen tasavvurları hazineye benzetmiştir. Nefs-i nâtika da tıpkı bir hükümdar gibi, hazinesine girip oraya yerleşmiş şeyleri görür. Bir insanın duyularının yaratılışı ne kadar mükemmel ise burada hazine o nispette korunmuş olur. bk. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, IV/11-12.

ların şerefi, o mekâna yerleşen kişilerin yüceliğinden meydana gelir.¹³ Bu sebeple bir mekân, ilâhî isimler üzerinden Allah ile olan ilişkisine ve Allah'la irtibatlı olan veliler ile olan münasebetine göre yüce sayılır. Daha doğrusu şehir ve mekânların itibarı, Hakk ve evliyâ ile irtibatlarına göre değerlendirilir. Aslında “Artık nereye dönerseniz dönün, orası Allah’a çıkar.” (el-Bakara, 2/115) âyetinde ifade edildiği gibi bütün mekânlar Hakk ile doğrudan ve umumî olarak irtibatlıdır. Fakat sadece hakikatlere gönülleri açık olanlar mekânlarda tecelli eden manaları anlar ve bilirler. Neticede insanlar arasında farklılıkların olması gibi mekânlar arasında da derece farklılıkları vardır. İkinci olarak da insanların makamları ile mekânlar arasındaki durum da karşılıklı olarak birbirine tesir eder. Birbirini ya üstün ya da zelil kılarlar. Bu sebeple insanlar arası eksiklik ve kemâlden kaynaklanan durumlar, şehirlerde tecelli eden ruha da yansımaktadır. İnsan, şehri kıymetlendirmekte ve derecelendirmektedir. Şehirler ya kendilerinde taşıdıkları zâtî değerle ya da şehirlerle irtibatlı evliyâyâ ait bir tecelliden kaynaklanan izafî bir şerefle değerli sayılırlar.¹⁴

Sûfilere göre, mekânlar ve insanlar arası ilişkinin doğası karşılıklı tesire açıktır. Mübarek topraklar ve mübarek kimliklerin ruhanî himmetleri ve nefis enerjileri ile manasını bulmuş şehirler var iken buna karşın kötülüğün tesirine konu olmuş şehirler de vardır. Kötü ve eksik kimselerin mekân tuttuğu yerler ile iyilerin yurdu aynı hükmü ve feyzi taşımaz. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) Vedâ Haccı'nda Mina ile Müzdelife arasında bulunan ve Ebrehe'nin ordusunun helak edildiği Muhassir Vâdisi'ni hızlıca geçmeyi emretmiştir. Sûfiler bu vadinin Allah'ın kahrettiği ve azap ettiği bir toplulukla ilişkili olduğunu ve buralarda kahr tecellisinin hala ruhanî olarak hissedildiğini ve Resûlullah'ın (s.a.v.) bu tezahürden hisse almamak için böyle yaptığını ifade ederler. İbnü'l-Arabî Muhassir vâdisinin aynı zamanda şeytanla olan ilişkisi sebebi ile necislik hükmü taşıdığını da söyler.¹⁵ Bu nedenledir ki bir mekânda fiilen yaşayanların ahlakî kötülüğü veya tanrısal gazabın tecelli etmesi nedeni ile mekânlara değersizlik hükmü verilebilir. Nübüvvet veya velâyetle ilişkili olup kendisinde manevî fetihlerin gerçekleştiği mekânlar ise yüksek şeref ve değerle kabul edilir. Bursevî'ye (ö. 1137/1725) göre büyüklerin yaşadığı bölge, bölgelerin büyüğüdür.

¹³ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtiḥ*, IV/1415.

¹⁴ bk. Taner Çetin, *İsmail Hakkı Bursevî Varidât-ı Kübrâ* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999) 86, 98; İsmail Hakkı Bursevî, *Müzilü'l-ahzân* (İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, 363), 86a-86b.

¹⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, III/164.

Bir şehirde yaşayan veliler oranın kalbi hükmündedirler. Bu nedendir ki en yüce ve yetkin şehirler kâmil insanların bulunduğu şehirlerdir.¹⁶ Süfilere, mekân ile insân-ı kâmil arasındaki münasebeti “makam” kavramı ile tanımlarlar. Makamlar, şehirlerde ikamet eden, ikamet etmiş ya da kabri bulunan kimseler ile o şehir arasındaki ilişkinin ve mananın kalıcı kılındığı yerlerdir. Velilerin makamları, bir şehirde kendini aşikâr eden yüksek hakikatlere dair kodları tespit eden ve bir sonraki neslin o hakikatlerle irtibatını devamlı kılan hafıza işaretleri gibidir. Makamlar, Allah ve ilâhî isimlerle irtibatlı bir velinin ruhaniyet ve himmetinin mekândaki tahakkukuna işaret eden kayıtlardır. Bu tahakkuk, adeta hakikate gözü açık olanların okuyabildiği ve mekâna kazanmış manevî bir gravür gibidir. Dolayısı ile şehirler, kendilerine has manevî iklimi alanına sahiptir. Bu manada şehirler velâyetin de coğrafyasıdır.

Şehirler, kendilerinde taşıdıkları toplayıcılık (cem‘iyyet) özellikleri açısından derecelenirler. Nitekim Allah isminin ilâhî isimler için toplayıcı isim olması (el-Câmi‘) gibi, tarihsel olarak İslam devletlerinin kurdukları başşehirler de memleketin bütününe temsil etmekle ulûhiyetteki toplayıcılık/topluluk (câmi‘iyyet/cem‘iyyet) hakikatine dair bir nispeti kendilerinde taşımış olurlar. Allah isminin sair ilâhî isimleri toplaması gibi başşehirler de ilâhî isimlerin en yetkin mazharı hükmünde olan mümin fertleri kendilerinde toplarlar. Beldeleler, kasabalar, köyler ve tikel ev yerleşimleri saltanat merkezinin (dâru’s-saltanat) birliği altında temsil edilir. Baş şehir, bütün şehirlerin sultanıdır. Sultanın zâtı da bu birliğin ve İslâm milletinin bir aradalığının temsilidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde her bir insân-ı kâmil, ilâhî isimlerden oluşan bir manevî şehir olduğu gibi her bir İslâm başşehri de bahsi geçen enfüsî şehirleri birleştiren ve toplayan zâhirî şehirdir. Dolayısı ile toplayıcılık hakikati, sultanlık hükmünü taşımak demektir. Zâhirî ve bâtinî olarak sultanlık hükmünü taşıyan hükümdar, insân-ı kâmil ve bunların yerleştiği şehirler toplumun en geniş temsiline (cem‘iyyet-i kübrâ) sahip oldukları için kesretteki birliği temsil eden toplayıcı öznelere sahiptir. Burselvi’ye göre başkentler “ruh” mertebesine ve “cem‘-i rûhî” makamına; sair şehir ve beldeler ise “kalp” mertebesine ve “fark-ı kalbî” makamına işaret eder. Çünkü bu üç şehir Osmanlı padişahlarının saltanat merkezidir. Sultanların bulunduğu mekânlar büyük toplulukların bulunduğu yerlerdir. Bu nedenle saltanat merkezi şehirlerin ruhu ve sultanıdır. Bedende

¹⁶ İsmail Hakkı Burselvi, *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl: Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*, haz. Ramazan Muslu-Ali Namlı, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 183-184.

bütün her şeyin ruha tabi olması gibi bütün şehirler de saltanat merkezine bağlıdır. Beden şehrinin diğer beldeleri hükmünde değerlendirilen bölümlerin hayatiyeti ve ihtiyaçları ruh mertebesinden taksim edilir. Ruh sultanı bu mertebeden beden şehrinin bütün cüzlerini toplar, itidalini korur ve bekasını sağlar. Sultan/ruh ve kalp/başşehir diğer beldeler ve cüzler açısından toplayıcı merkezlerdir. Müslüman halifelerin, velilerin ve peygamberlerin kurdukları veya fethettikleri şehirler beşerî anlamda insanları toplayan manevî anlamda da ilâhî isimlerin daha şümullü tezahür ettiği mekânlardır. Bu nedenle şehirlerin şeref ve değerinin nedeni, ilâhî sır olan toplayıcı hakikate (hakikat-i câmi'a) mazhar olmalarıdır. Bu hakikate de enfüsî âlemde ruh, âfâkta ise sultan sahiptir. Bu nedenle ruh sarayına ve sultanın beldesine giren tefrikadan kurtulur. Birlik, huzur ve emniyet bulur, hedeflerine ulaşacak vasıtalara orada ulaşır. Yine Bursevî, Osmanlı'da saray merkezi olmuş Bursa, Edirne ve İstanbul şehirlerini büyük toplayıcılığın (cem'iyet-i uzmâ) tecelli ettiği mekânlar olarak zikreder. Bu başşehirler fertleri ve şehirleri kendi zatlarında temsil edip, onları sosyolojik ve psikolojik bir birlik haline getirirler.¹⁷

Fark ve Cem, Naks ve Kemâl Arasında Şehir ve İnsan

Mekânların şeref ve yüceliğinin temel nedeni manevî ve maddî iktidar merkezleri ile ilişkili olmalarıdır. Yeryüzünde Allah'ın gölgesi hükmünde olan zâhirî sultanın bulunduğu saltanat merkezi, toplayıcılık hakikatinin tezahür ettiği eksen olarak devletin bütün rütbelerinin taksim edildiği yerdir. Devlette gözüken kesret, sultandaki vahdetin bir açılımıdır. Bu nedenle en alt devlet görevlilerine kadar her bir mertebe sultandaki vahdetin görünümü olarak değerlendirilir. Ulûhiyetteki toplayıcılık hakikatinin mazharı olan ve enfüsî memlekette ruhta, âfâkî memlekette hükümdarda, enfüs ve âfâkî da bütünleyerek âlemde kutupta tahakkuk eden sultanlığın hükmü toplamak ve cem etmektir. Allah isminin ilâhî isimleri kendi hükmünde toplaması gibi sultan da memleketinin bütün hakikatlerini kendinde toplar. Sultan mertebesi birlik mertebesidir. Sultanda tezahür eden birlik ve toplayıcılık (cem'iyet) nedeni ile bu mertebenin tecelli ettiği yerlerde (dâr) ayrılık ve tefrika ortadan kalkar, yerine emniyet ve barış gelir. Ortaya çıkan bu emniyet, iktidar edici merkezin tebaası üzerindeki yönetiminin mutlaklığı ile ilişkilidir. Ruhun beden ülkesinde, hükümdarın memleketinde ve kutbun bütün âlemdeki iktidarı böyle bir mutlaklığın eseridir. Bursevî âlem-i enfüs, âlem-i âfâk ve bütün âlemde

¹⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 177–178.

sultanlık hükmünün barış getireceğini, bu merkezlerde yaşayan kimselerin mal, mülk, maişet, imkân gibi maksat ve emellerine ulaşmasına sebep olacak gereksinimlerini karşılayabileceklerini, insanların türlü türlü işlerle meşgul olmalarının meydana getirdiği eserlerin (âsârü'l-câmi'a) neticesi olarak kemâl ve huzura ancak sultanların bulunduğu şehir merkezlerinde ulaşabileceklerini iddia eder. Şehirlerdeki toplayıcılık kemâl, emniyet ve huzur demek iken, köylerdeki ayrılık (fark) ve dağılma (tefrika) ise eksikliğe işaret eder. Süfülere göre köyler fark makamını (makâmu'l-fark) temsil eder. Köyler tefrikanın çok olduğu yerlerdir ve oralarda yetkinleşme ve huzur olmaz. Kasabalar birlik makamına (makâmu'l-cem') işaret eder ve oralarda manevî birlik bulunur. Şehirler (müdün) ve Edirne, Bursa ve Kostantiniyye gibi büyük beldeler (bilâdu'l-mu'azzama) ise birliğin birliği makamına (makâmu'l-cem'u'l-cem) işaret eder. Bu beldelerde toplayıcılık nedeni ile kemâl, emniyet ve huzur ortaya çıkmakla birlikte orada yaşayan insanlarda ise büyük bir topluluk olma gerçekliği (cem'iyyet-i kübrâ) zuhur eder. Bu nedenle köyden kasabaya, kasabadan şehirlere veya saltanat merkezine göçmek, seyr u sülûktaki ilerlemenin neticesi olan vahdet müşâhadesine benzer. Şehirlere yerleşen kimseler maddî ve manevî olarak fark ve tefrikadan kurtulur, huzur ve emniyete kavuşurlar. Bu nazariyenin günümüzdeki gerçekliği ve geçerliliğini ayrıca değerlendirmek gerekir. Fakat ifade etmek gerekir ki Bursevî, şehri maddî ve manevî yetkinliğin zemini olarak değerlendirmiştir. Öte yandan Bursevî, köyleri tabiat ve nefis makamı ile de ilişkili görür. Köyler dağınıktır, huzur ve yetkinlikten uzaktırlar. Köyler küllî tefrika makamıdır. Orada yaşayanların ömürleri sıkıntı ve meşakkatle doludur. Kasaba ehli ise kalp makamı ile ilişkilidir. Bir yönü ile ahiretteki A'râf ehli gibi bir konumdadırlar. Kasabalıların tabiat ve nefis ehli olan köylülere göre düşünceleri (hâtır) daha derli toplu (cem'iyyet) sayılabilir. Fakat yine de ruh ve sır ehli olan şehirlilere göre eksiktirler. Bu anlamda köyler celâl isimlerinin mazharı, şehirler ise cemâl isimlerinin mazharıdır. Kasaba ise ikisi arası bir konumda sayılabilir.¹⁸

Köy ehli hicâb, şehirli ise keşf ehli gibidir. Her ikisinin hükmünü bilmek de kemâl olarak tanımlanmıştır. Nitekim Bursevî, hicâb ehlini köylerle irtibatlandırıp fark mertebesindeki durumu şehirden uzak yaşayan anlamında

¹⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 178.180. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce: Bursevî'nin Vâridâtı ve Şerhleri*, haz. Ali Namlı, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 890–891.

“türk” benzetmesi ile açıklar.¹⁹ Bursevî’ye göre şehrin efdali deniz kenarında olandır. Çünkü iki tarafı da kuşatır (câmi’) ki sultanlar orada otururlar. İstanbul da böyle bir şehirdir. Sultanın bedeni sahra, ruhu derya hükmündedir. Deniz kenarında oturamayanların en azından feyz denizinin kenarında bulunmalıdırlar. Nitekim Haremeyn-i Şerifeyn ve sâir bilâd-ı mu’azzama böyledir. Bu açıdan Bursevî’ye göre deniz maddî de manevî de olsa denizdir. Nitekim köyde, manevî bir denizin kenarındaki bir kimse şehirdedir. Şehirde olan manen sahrada olsa köyde sayılır.²⁰ Benzer bir şekilde Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) de, cem ve farka dair risalesinde dağlılık veya göçerlik anlamında kullandığı “türk” ifadesini, yerleşiklik ve şehirlilik dolayısı ile de cem’iyyet sırrından uzak oluşla (fark) ilgili bir benzetme olarak zikretmiştir. Şehirlilik ise cem mertebesini ifade eder. Aziz Mahmud Hüdâyî farkı sahraya, ıssızlık ve yalnızlığa, cemi deryaya, topluluğa ve birliğe vurgu yapmak üzere zikreder. İnsân-ı kâmil ise cem ve farkı aşan, kesrette vahdeti, vahdette kesreti (cem’u’l-cem’) görerek Hakk’ı yetkin olarak bilen kişi olarak öne çıkarılır:

Şunun kim cem’i yok irfânı yokdur
Şunun kim farkı yok ilhâdı çokdur
Gezer cem’ehli deryâlarda galtân
Yürür fark ehli sahrâlarda hayrân
Biri şol Türk’e benzer şehre gelmez
Biri şehre âdemi ki karye bilmez
Hakikatde kemâl ehli ol oldu
Ki hem deryâyı hem sahrâyı bildi
Şu kim bu vartadan buldu halâsı
Beğim şeksiz ol oldu Tanrı hası²¹

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) köy ve şehir mecazını kemâl ve eksiklik anlamlarını karşılayacak şekilde kullanır.

“Soru soran birisi, bir gün bir vaize: ‘Ey minberde söz söyleyenlerin en ulusu’

¹⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Tevhid ve Sırlar Denizi: Tuḥfe-i Bahriyye*, haz. Fakirullah Yıldız (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 145. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü’n-Netice: Bursevî’nin Vâridâtı ve Şerhleri*, 159; İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru rûhi’l-beyân*, nşr. Halil Eser (İstanbul: Mektebetu Eser, 1969/1389), III/488–489.

²⁰ bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü’n-Netice: Bursevî’nin Vâridâtı ve Şerhleri*, 528–529.

²¹ Mehmed Gülşen Efendi, *Külliyât-ı Hazreti Hüdâyî* (İstanbul: 1338), 37; Ahmet Ağralı, *Azîz Mahmud Hüdâyî’nin Necâtü’l-Garîk Adlı Eseri* (Üsküdar Sempozyumu III: Azîz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 20–22 Mayıs 2005, 2006), 1/331.

dedi, Benim bir sorum var, ey akıl sahibi, bu mecliste soruma cevap ver. Bir burcun üzerine bir kuş konsa, başıyla kuyruğundan hangisi daha iyidir? [Vaiz]: Eğer yüzü şehre, kuyruğu köye doğruysa, bil ki yüzü kuyruğundan iyidir, dedi. Eğer kuyruğu şehre, yüzü köye doğruysa, o kuyruğun toprağı ol, yüzünden kaç.”²²

şeklindeki ifadelerinden anlaşıldığı üzere Mevlânâ'ya göre kemâl, birlik cihe-tine doğrudur. Çokluk ise eksiklik ve noksanlığın yönüdür. Bu nedenle insanın yüzünün ve himmetinin şehirle temsil edilen birlik yönüne doğru olması gerekir. Bu beyitleri şerh eden Ahmet Avni Konuk'a (ö. 1938) göre

“kuştan murat, insan ruhudur, kuyruktan murat cisimdir, yüzden murat ru-hun himmetidir. Eğer bir rûhun himmeti insân-ı kâmilî isteyici ve ona müte-veccih olursa, kuyruğu olan cismi ehl-i gaflet tarafında bulunur, böylece yüzü, cisminden efdal olur.”²³

Öte yandan Mevlânâ köy ve şehir arasındaki ilişkiyi akıl ve nakil metodu ile keşif ve müşâhade arasındaki ayrımı belirtmek için de kullanır:

“Gönül sahrasına adım atmalı. Çünkü çamur sahrasında açılım yoktur. Gönül güvenli bir ülkedir, dostlar. Bahçe üstüne bahçe, pınar üstüne pınar. Ey gece yolcusu, kalbe yönel. Orada ağaçlar ve akan pınarlar var. Köye gitme, köy adamı aptal yapar; akli ışksız bırakıp işe yaramaz kılar. Seçkin kişi, Peygamber'in sözüne kulak ver: “Köye yerleşmek aklın mezarıdır.” Köyde bir gün bir gece kalan kişinin akli bir ay boyunca yerine gelmez. Köyde bir ay bulunanın cehaleti ve körlüğü ise yıllarca sürer. Köy nedir? [Hakikate] ulaşmayıp taklide ve akıl yürütmeye yeltenen şeyhtir köy. Küllî akıl şehri yanında bu duyular, değirmeni döndüren gözü bağlı eşeklerdir.”²⁴

Mevlânâ köyü, akıl ve hisler âlemine bağlı kalmaya ve bunların ürettiği gerçeklikler üzerinden Hakk'la irtibat kurmaya, şehri ise kalp ülkesine yönelme ile gerçekleşen keşif ile hakikati idrak etmeye benzetir. Aynı zamanda köy mürşid-i nâkis, şehir ise mürşid-i kâmile remz olarak kullanılmıştır. Ahmed Avni Konuk, akıl ve taklid ile yürüyen ve hakikatte Hakk'a vâsıl olmamış olan şeyhi, ermediği sırrın, uğramadığı mertebenin sözle havasını atan, ancak ki-

²² Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, çev. Derya Örs-Hicabi Kırılancık (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 6/132-134.

²³ Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, haz. Dilaver Gürer-Mustafa Tahralı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005), 11/56.

²⁴ Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i ma'nevî*, 3/519-522.

taplardan okuduğu şeylere insanları davet edip hakikatte ise kendi enaniyetine çağırarak bir kimse olarak tanımlar. Böyle nâkıs bir şeyh, sâlikleri nura davet etmez, bilakis kalplerindeki nurları onlardan alır. Dolayısı ile şehirden murat insân-ı kâmilidir. Çünkü kâmil insan, ilâhî isimleri toplayıcı hakikat olan Allah isminin mazharıdır. Köy ise kesreti ve Hakk'tan gâfil olan dünya ehlini temsil eder. Nâkıs insanların varlıkları ve âlemde tuttukları konum, ilâhî isimlerdeki toplayıcılık (cem 'iyyet-i esmâ' iyyeye) hakikatine mazhar olmadıkları için köy hükmündedirler.²⁵

İnsân-ı Kâmilin Şehre Yönelişi

İnsân-ı kâmiller enfüsî manada hem kendi gönül ülkelerinin hem de bütün varlık ikliminin manevî sultanları olarak kabul edilirler. İnsân-ı kâmillerde tezahür eden sultanlık, Allah ismindeki ulûhiyet tecellisinin tahakkuku ile hakikatleri toplayıcı olma vasfına işaret eder. Bu vasıf, seyr u sülûk ile yani manevî bir yürüyüş ile elde edilmiştir. Bu anlamda eksiklikten kemâle, farktan ceme, tefrikadan birlikteliğe, kesretten vahdete doğru gerçekleşen enfüsî yürüyüş köyden şehre yapılan bir sefer gibidir. Fakat köyden şehre göç etme mecazî ile anlatılan bu enfüsî geçiş, âfâkta gerçekleşen bir yürüyüş de paralel olarak eklenebilir. Yani bâtında gerçekleşen bir toplayıcılık durumunun neticesi olarak veliler zâhirî olarak da beldelerden beldelere göçer ve şehirlere yerleşirler. İç yürüyüşte ortaya çıkan bir durum, dış yürüyüşte de karşılık bulur. Nitekim Bursevî, kendi şeyhi olan Atpazarî Kutup Osman Efendi'den (ö. 1102/1691) bahsederken şeyhinin varlığındaki bütün parçaların manevî bir doyuma ulaşım içsel bir birlik olarak fark âleminden cem mertebesine geçtiğini ve farktan ceme geçişin paralelinde şeyhinin taşradan İstanbul'a (Kostantiniyye) göç ettiğini ifade eder. Bursevî'ye göre manevî yolculukla maddî sefer paralel gerçekleşip farktan ceme, beldelerden payitahta geçiş gerçekleşmiştir. Atpazarî Kutup Osman Efendi'de velâyet olarak adlandırabileceğimiz enfüsî âlemin cem 'iyyetine dair gerçekleşen birlik, aynı toplayıcılık hakikatinin tezahür ettiği İstanbul vilayetinde yerleşmesi ile maddî olarak da tahakkuk etmiştir. Bursevî şeyhine verilen hakikatin kutbiyyet olduğunu ifade ederken aynı zamanda şehirlerarasında da İstanbul'un kutbiyyet mertebesinde olduğunu ima eder. Seyr u sülûk menzilleri ile dış duraklar arasında paralellikler kurar. Ev, köy, kasaba, belde, dâru's-saltanat şeklinde sıraladığı menziller ile fark, cem ve cem 'u'l-cem' makamları arasındaki ilişkidir bahseder. Bu du-

²⁵ Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 5/152.

rum nefis mertebelerinde gerçekleşen süreçlerle maddî geçiş güzergâhları arasında kurulan ilginç bir münasebettir. Bir veli ve bir şehirde paralel olarak tezahür eden kemâl ve kutbiyyet, aslında ilâhî isimler ve Allah ismi arasında gerçekleşen durumun bir yansımasıdır. Bu açıdan bakıldığında Bursevî'ye göre maddî sultan olan padişah ve manevî sultan olan kutup, şehirlerin sultanı olan İstanbul'da bir araya gelmişler, zaman ve mekânda buluşmuşlardır. Bu durum her ikisinin cem'iyet sırrı ile açıklanabilir. Bursevî şeyhine kutbiyyetin verilmesinin anlamını, sultan ve devlet görevlilerine yönelik bir terbiye ve irşat edici bir vazife olarak değerlendirir. Nitekim Bursevî'ye göre şeyhi, köy ve beldelerde sultanın cüzü nispetinde olan reayayı irşat ederken, kutbiyyet ile cem makamına ermiş, sultan ve dâru's-saltanatın bütününün irşadı ile de memur olmuştur. Bu durum fiil, sıfat ve kesret hükümlerinden, kutbiyyetle birlikte zât, cem ve vahdet mertebelerine geçildiğine işaret eder. Bu yorum sûfilerin manevî otoriteyi maddî iktidarın üstünde gördüklerini de vurgulayan bir unsur olarak görülebilir. Öte yandan Bursevî, şeyhinin şehirden şehre devredişindeki bu aşamaları kıblenin Beytülmakdis'ten Kâbe'ye döndürülmesine benzetir. Ona göre mikat mahallinin dışı eserler âlemine, mikat mahalhinin içi fiiller âlemine, umre ise sıfatlar âlemine benzer. Harem-i şerif ise zât âlemini remz eder. Kâbe ise Allah ismindeki ulûhiyyetin bir tecellisidir. Dolayısı ile Kâbe'ye varan fark ve kayıttan sıyrılıp cem ve itlak mertebesine ulaşır. Nitekim yönler ortadan kalkar ve mutlaklık hükümleri ortaya çıkar. Kâbe'nin içinde ise cihetler tamamen kaybolur. Çünkü Kâbe'ye ulaşan bütün cihetlere de ulaşmıştır. Bu yönüyle tarihsel olarak kıblenin değişmesi hadisesi farktan ceme geçişi ifade eder. Kâbe'de tecelli eden cem'iyet ve ulûhiyyet tecellileri sul-tanda, kutubda ve İstanbul'da da tezahür ettiği için her birine ulaşan memleketin bütün cüzlerine de ulaşmış sayılır. Ulaştığı mutlaklık ve tümellik nedeni ile bu kişinin başka bir şey de ihtiyacı kalmaz.²⁶

Şehir ve veli birlikteliği emniyet, huzur ve barışın temelini oluştursa da as-

²⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 181-182. Ayrıca bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Ömeriyye*, 48. Bursevî'nin kutbiyyete yüklediği anlama benzer şekilde Bayrâmî melâmîlerden La'lizâde Abdülbâkî de şehirlerin imarının kutub aracılığı ile Hakk tarafından gerçekleştirildiğine işaret eder: "Esrâr-ı kazâ ve kudretten bir sır-ı ilâhî dahi oldur ki irâde-i rabbânî rûy-i arzda kangı iklimin 'imâretine taalluk iderse ol kutb-ı zamân ve halîfe-i nefes-i Rahmân ol iklimde zâhir ve nümâyân olub nev-i insânda efrâd-ı ricâlden müstaid-i muhabbet ü velâyet firâvân olur." şeklinde ifade eder. bk. La'lizâde Abdülbâkî, *Tarikat-ı aliyye-i Bayrâmiye'den tâife-i Melâmiye'nin an'ane-i irâdetleri keyfiyet-i sohbetleri ve aşk-ı muhabbetullah cümleden ziyâde râğbetleri beyânındadır* (İstanbul: [y.y.], 1156), 7.

İnşa esenliğin ve sulhun nedeni insân-ı kâmillerin gönüllerindeki manadır. Velilerin varlığı ile sultanların kuvveti artar ve memlekete adalet hâkim olur. Bursevî'nin aktardığı kutbun saltanat merkezine ve sultana doğru yönelişi aslında bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaz. Bâtınî olan zaten zâhire üstündür. Bu nedenle de hakikatte varlığın saltanat merkezi insân-ı kâmilin kalbidir. Maddî dünyada insân-ı kâmilleri nerede ikamet ederse etsin orası dağ ise bağ, köy ise şehir hükmünde sayılır. İnsân-ı kâmilin varlığı nedeni ile mekânların kalbi orası olur. Velilerin bulunduğu yere kattıkları bereket, orayı şehristan yapar. Bursevî “insân-ı kâmil sevâd-ı a'zamdır” diyerek insân-ı kâmillerin tek ve fert dahi olsalar buldukları yerde varlığın tamamını toplayan bir noktayı temsil ettiklerini belirtir. Bursevî'ye göre insân-ı kâmil vahdetinde kesret hükmünde oluşu için velilerin ikamet ettiği mesken, belde-i azîme pâyesindedir. Bu ilke-den hareketle de edeben içerisinde ulemâ bulunan hiçbir yere –gerçekten köy bile olsa– köy demek uygun sayılmaz.²⁷

Şehirlerin Kutbu: Sûfî Gözü ile İstanbul

Osmanlı coğrafyası, sûfîlerin nazarında ilâhî isimlerle yetkinleşmiş olan velilerin gezip dolaştığı şehirlerden, mistik vazifelerle ödevlendirilmiş erenlerin sevk-i ilâhî ile yerleşip yeni iklimler kurduğu merkezlerden oluşur. Velâyetin tezahür ettiği coğrafya, Hakk'ın ilâhî isimlerinin tecellisi insân-ı kâmillerin hareket ve sükûnlarıyla sınırları çizilen manevî bir vatandır. Mücâhade ile nura dönüşen velilerin bedenleri, gömüldükleri toprağı dahi mübarekleştirerek velâyetin tezahür ettiği makamlar haline getirmiştir. Velilerin yeryüzündeki konumları aynı zamanda manevî coğrafyanın anlam duraklarıdır. Osmanlı insanı için velilerin dünya hayatında yaşadıkları şehirler derûnî bir eksendir. Hayat-ı manevîye ile hay oldukları türbeler ise gündelik hayata feyzin yayıldığı kaynaklardır. Manevî sultanlarla irtibatı nispetinde şehirler emniyetli kılınır, erenlerin velâyetleri hürmetine esenlik ebedileşir ve her iş için huzurlarına arz-ı hürmetle uğranarak velilerin feyzleri gündelik hayata yayılır. Osmanlı insanı, yeni doğan çocuğundan ahirete uğurladıklarına, sabah açılan iş yerlerinden yeni evlenen çiftlere kadar her konuda bir velinin teveccüh ve himmeti ile bereket ve saadet içinde olunacağı düşüncesi ile yaşar. Bu nedendir ki şehir ve evliyâ, aynı mananın iki taşıyıcı nispetidir. Evliyânın gönlü şehirdir, şehrin gönlünde de evliyâ vardır. Evliyâ ile maneviyat

²⁷ İsmail Hakkı Bursevî, İman Hakikatleri: *Tuhfe-i Halîliyye*, haz. Fakirullah Yıldız, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 250–252.

şehirlerindeki hayat menzillerine ulaşılır. Evliyâ ile irtibatsızlık hakikat şehrine doğru gerçekleşen manevî yolculuğun rehbersiz alınması demektir. Yûnus Emre'nin dilinden söylersek "Evliyâya uğramaz ise yolun, Göçdü kervân kaldık dağlar başında" şeklinde ifade edilen bu sahihsizliğin yani dağlılığın, sarplık ve çetinliğin adı fark, evliyâ ile irtibatlı olmak ise Hakk ile ilişkili olmak anlamında cemdir. Birlik ve birliktelik sırrı evliyâda saklıdır.

Şehirleri yüce ve asil kılan ilâhî isimler ile ilişkisi ve şehrin Allah'ın velileri ile olan tarihsel irtibatıdır. Osmanlı şehirlerinde ilâhî isimler tezahür etmiştir ve evliyâ bu şehirlerde maddî veya feyz merkezleri olan türbelerindeki manevî ikametleri ile şehirlere metafizik itibar kazandırmışlardır. İlâhî isimler ve ilâhî isimlerle yetkinleşmiş olan veliler, enfüs ve âfâk arasındaki bağı kurarak gönüllerini şehir, şehirleri ise gönül yapmış kimselerdir. Bir şehir kurup orada insanları toplamaya benzer şekilde kendi enfüsü varlığını Hakk'ın birliği altında cem eden veliler, âfâka da insanları toplar ve şehre bereket katarlar. Dolayısı ile ilâhî isimlere ve insân-ı kâmillere konak olmuş şehirler Osmanlı Devleti'nin de en büyük saygınlık kaynağı kabul edilir. Şehirlerin şerefini yükselten de taşıdıkları ve temsil ettikleri bu manadır. Bu sebeple ilâhî isimler arasındaki derecelenme ve evliyânın mertebe farkları, şehirlerarasındaki itibar hiyerarşisini de belirler. Bursevî genel olarak şehirleri kemâl, cemâl ve celâl ölçütlerine göre taksim eder. Bu değerlendirmeye göre Arap beldeleri âlem-i kemâldir. Çünkü mukaddes topraklar ve Hicaz oradadır. İlk vahiy oraya inmiştir. Hakk'ın zâtını ve ulûhiyet hakikatini temsil eden Kâbe oradadır. Hind beldeleri ve Anadolu mazhar-ı celâldir. İnatçılık ve inkâr bu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Acem bölgesi ve Rumeli ise inkâr ehlinin az olması ve velâyete yurt olmak bakımından cemâl tecellisinin mazharıdır.²⁸ Bu değerlendirmelerin bugün için geçerliliğini anlamak zor olsa da Bursevî'nin Tanrı, âlem ve insan anlayışından kaynaklanan varlık idraki anlaşılabilir. Bu idrak, vahdet-i vücûd düşüncesi perspektifinden bakarak insan ve şehri, enfüs ve âfâkı kardeş kılar.

Bursevî'ye göre Osmanlı şehirlerinde ilâhî isimlerin ve velâyette aşikâr olan hakikatlerin tezahürleri vardır. Buna göre Mekke ulûhiyete işaret eden Allah isminin tecellisidir ve Hakk'ın zâtî birliğine işaret eden tevhid noktası olan Kâbe oradadır. Yine illiğe işaret eden el-Evvel isminin mazharıdır. Mekânsal varlığın sultanıdır ve maddî olarak da bütün şehirlerin toprakları Kâbe'den taksim edilmiştir. Ravza-i Mutahhara'nın bulunduğu Medîne, Efendimiz'in (s.a.v.) son elçi

²⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Ömeriyye*, 48–50.

oluşuna işaretlerle *el-Âhir* isminin ve âlemlere rahmet oluşunun tezahürü olarak da *er-Rahmân* isminin mazharıdır. Mekke zât, Medîne ise sıfat mertebesi olarak takdir edilmiştir. Zâta kuvvet veren şeyin sıfat olması nedeni ile asr-ı saadette Medîne, Mekkeli Müslümanlara güç kuvvet sunmuş ve Allah Resûlü'nün (s.a.v.) devleti de orada kurulmuştur. Kudüs'te Hz. Süleyman'ın (a.s.) haremi olan Mes-cid-i Aksâ vardır ve Kudüs *el-Kuddûs* ve *es-Subbûh* isimlerinin mazharıdır. Mukaddes nefes sahipleri bu beldelelerde ikamet etmişler ve buralarda metfun bulunmaktadırlar. Şâm ve Dimeşk, kevn, zuhur ve kesret mertebesini temsil eder. Şâm şehrinde tecelli eden isimler sırası ile *el-Hayy*, *el-Alîm*, *el-Mürîd*, *el-Kâdir*, *el-Evvel*, *el-Âhir*, *ez-Zâhir*, *el-Bâtın*, *er-Rahmân*, *er-Rahîm*, *el-Müdebbir*, *el-Mufasssil* isimleridir. Yine hatmü'l-evliyâ İbnü'l-Arabî Şâm'da yaşamıştır ve kabri de oradadır. Bağdâd'da *ez-Zâhir*, Mısır'da *el-Bâtın* isimleri tezahür etmiştir. Konya *el-Kâdir* isminin mazharıdır. Nitekim Sadreddîn-i Konevî'de de ilmî ve zevkî mertebelerde yüksek bir kudret ortaya çıkmış, eserleri ile bunu göstermiştir. Kıbrıs *el-Muhît* isminin mazharıdır ve Bursevî'nin şeyhi olan ve ilmî-zevkî derecesi sınırsız Atpazarî Kutup Osman Efendi burada metfundur. Bursa, *Mâlikü'l-Mülk* ve *Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm* isimlerine mazharıdır. Osmanlı Devleti'nin kurucu beş sultanı orada metfun olduğu gibi, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin şeyhi Muhammed Üftâde (ö. 988/1580) orada medtundur. Edirne *el-Hafiz* isminin mazharıdır ve hudutlar oradan korunur.²⁹

Bursevî'ye göre saltanat merkezi ulûhiyetteki toplayıcılık (cem'iyet-i uzmâ) hakikatine mazhar olduğu için en yüksek şerefe sahiptir.³⁰ Nitekim bir yerde toplayıcılık (cem'iyet) vasfı tezahür ederse orada tefrika nedeni ile ortaya çıkan musibetler gerçekleşmez, emniyet hâkim olur. İstanbul (Kostantiniyye) bu hakikatin tezahür ettiği toplayıcı beldedir. Bu sebeple İstanbul beldelerin ruhu (rûhu'l-bilâd), yeryüzünün sultanı (sultânü'l-arz) hükmündedir.³¹ İstanbul *el-Câmi'* isminin mazharı olarak İslâm âleminin merkezi ve şehirleri birleştiren tevhid noktasıdır. Mekke metafizik anlamda zât tecellisine mazhar, İstanbul'da ise sıfat tecellisi tezahür etmiş olsa da zâta kuvvet veren şey sıfattır. Bu nedenle İstanbul başta Mekke olmak üzere bütün İslâm âlemi için kuvvet ve gücü temsil eder. Bursevî'ye göre Mekke sır, Medîne ruh, İstanbul ise kalptir. Sır Hakk'a bakan zâtî derûnî hakikati, ruh Hakk ile varlık arasındaki metafizik gerçekliği,

²⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 87b–91a.

³⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Atâiyye*, 65a.

³¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 178–180.

kalp ise ruhun nefis üzerindeki yönetsel konumunu temsil eder. Bütün organlara hayat kalpten ulaşır. Kalbin hükümet eden sarayı temsil ettiği düşünülür ise bu anlamda İstanbul ve onda tecelli eden mana maddî saltanattır. Nitekim Bursevî Mekke ve Medîsne'ye asil ama daha manevî bir konum biçerken İstanbul'a daha aktif ve siyasî bir pozisyon belirler. Bütün İslâm şehirlerine metanet ve güç Rumeli'nin sultanının diyarından taşınır. Bu anlamda cemâli de temsil eden Rumeli kavramının tecelli coğrafyasında kalbe tekabül ettiği düşünülmelidir. Bu coğrafyanın başşehri olan İstanbul da İslâm beldelerinin kuvveti (kuvvetü'l-bilâd) ve İslâm memleketlerinin kuvveti (kalbu'l-memâlik) olarak yaydığı esenlik ve barış ile bütün varlığa destek ve takviye olur. Bursevî'nin Mekke, Medîne ve İstanbul arasındaki değerlendirmelerinde aslında hilâfet merkezinin neresi olacağına dair bir incelik vardır. Mekke'de sırrın, Medîne'de ruhun temsil edilmesi her iki şehrin âlem-i melekût ile kurulan manevî ilişkisine işaret ederken, İstanbul'un kalple ilgili olması âlem-i mülk ile de irtibatına vurgu yapar. Bu manada Rum diyarının sultanında tecelli eden mana ile Hicaz emirlerinde ortaya çıkan hakikat aynı değildir. Bursevî Mekke şeriflerindeki durumu manevî otorite, Osmanlı padişahlarının durumunu ise maddî iktidar ile ilişkilendirir. Bu nedenle Osmanlı padişahlarında tecelli eden ilâhî isimler, Mekke şeriflerinden daha kapsayıcıdır. Zâtı temsil eden Mekke'ye destek ve kuvvet, sıfatı temsil eden İstanbul'dan gelir. Bu nedenle varlığı maddî olarak tedbir edip ölçülendirmek anlamı ile hilâfetin mahalli İstanbul'dur. İstanbul dünya siyasetinin merkezidir. Bursevî Mekke'deki zâtî durumu, çocuklarda hayatiyet vasfının zâtî olarak bulunması fakat çocukların sıfatlar konusunda güçlü olmadıkları için hastalık ve zaafa açık olmalarına benzetir. Mekke şerifleri zâtî hakikate sahip olsalar da İslâm beldelerini idare edecek ve onlara güç sunacak bir kuvvetten mahrumdurlar. Mekke şerifleri çocuktaki zâtî saflık, nezihlik ve masumiyeti temsil etse de hilâfet için gereken akıl, buluş, güç ve kuvvet gibi şartlar açısından kısıtlıdırlar. Bursevî'ye göre bütün bu vasıfları ile Osmanlı ism-i a'zam'ın mazharıdır. Bütün devletleri kendi hakikatinde toplayıcı (ecma'i-düvel) yegâne devlettir. Bu sebeple Osmanlı saltanatı kıyamete kadar sürecek ve saltanat silsilesi Mehdi'ye ulaşacaktır.³²

Sûfîlere göre âlemin varlığını koruyan nasıl ki insan ise, sultan memleketin suretini ve insân-ı kâmil de bâtınını hıfzeder. İnsân-ı kâmil ile şehir arasında-

³² İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye* (İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 1374), 91a. Ayrıca bk. Özkan Öztürk, *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*, 532-547.

ki ilişkiye benzer bir irtibat sultan ile cami arasında da vardır. Velilerin kalbinin bir şehir olarak toplayıcı olması gibi sultanın şehri de toplayıcıdır. Şehrin kalbini ise camiler temsil eder. Bu nedenle toplayıcılık vasfının görüldüğü yerlerden biri de camilerdir. Sûfiler mahalle ve şehir halkının ülfet ve ünsünün kemâli için vakit ve Cuma namazlarının öneminden bahsederler.³³ Bursevî cuma namazının kılındığı ve cemaatin olduğu yerlerde ikamet etmeyi tavsiye eder. Köyde ve dağ başlarında yaşayanları ise ölü gibi addeder. Çünkü onlar ilimde ve Allah'ı zikirle hâsıl olan hayattan uzaktırlar.³⁴ Camiler özellikle de selâtin camileri (toplayanlar/cevâmi') genişlik ve büyüklükleri ile sultanın ve insân-ı kâmilin kalbinin vüsatine işaret ederler. Bu anlamda insanların camilerde toplanması ulûhiyetteki ve Allah ismindeki toplayıcılık hakikatine işarettir.³⁵ İstanbul hem hilâfet ve saltanat merkezi olarak hem de toplayıcı bir merkezdir ve bunun en çok yansıdığı mekân da şehrin camileridir. Özellikle Ayasofya-i Kebîr Camii şehrin kalbi kabul edilir. Bu durum sultanın Allah'ın gölgesi olmasındaki ve Allah isminin diğer ilâhî isimleri toplayıcı isim oluşundaki duruma benzer. Sultanın kalbi olan Ayasofya Camii insanları, Allah isminin ilâhî isimleri toplamasındaki duruma benzer bir temsil ile kendinde toplar. İstanbul'un fethi ile Fatih Sultan Mehmet (ö. 886/1481), büyük bir cemaatle kılınan cuma namazı ile şehrin kalbi olan Ayasofya'ya kelime-i şehâdet getirtmiş ve ulu mabed yüzünü kibleye çevirerek manevî fetihlerin mekânı haline gelmiştir. Bu manada cihâd ile gerçekleşen fetih öncelikle şehrin kalbini İslâm'a açmıştır. Nitekim Müslüman Türklerin fethettikleri şehirlerin en büyük ibadet yerini camiye dönüştürmesindeki manayı da burada aramak gerektir. Buna benzer şekilde cihâd-ı ekber veya mücâhade ile de enfüsî şehirlerin kalpleri fethedilir. Nitekim gerçek fâtihtir Allah'tır ve bütün manevî ve maddî fetihlerde tezahür eden de Hakk'ın *el-Fettâh* ismidir.³⁶

Fetih, cihâd ve gaza ile mekânları ve kalpleri bâtılın sınırını yok ederek orayı Hakk'ın nüfuzuna açmaktır. Fethedilen şey gerek kaleler gerekse de insanların

³³ Muhyî-yi Gülşenî, *Siret-i murâd-ı cihân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3496), 58a-59a. Bursevî'ye göre de şehir cuma namazı, cemaat, ilim sahipleri, sohbet ve ülfet demektir. bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-netîce: Bursevî'nin Vâridâtı ve Şerhleri*, 79.

³⁴ İsmail Hakkı Bursevî, *İman Hakikatleri: Tuhfe-i Halîliyye*, 250.

³⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 181. Camiler, camiler arası dereceler ve buldukları şehirler ile ilgili bir değerlendirme için bk. Bursevî, *Tuhfe-i atâiyye*, 53b-54a.

³⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî* (İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 0367), 56b.

kalpleri olsun fethin gayesi bir yere, bir şehre girmektir. Nitekim cihâd ve mücâhade ile fetih gerçekleşir. Bu anlamda fethi mükâşefeye benzetmek mümkündür. Mükâşefeden/fetihten sonra ise kapalı olanın sınırına girilir ve müşâhade gerçekleşir. Müşâhâdeler mücâhedelerin mirası ve neticesidir.³⁷ Bu nedenle gaza-fetih, mücâhade-müşâhade birlikteliğinden hareketle sûfler büyük ve küçük cihâd ile kaleler ve kalpleri Hakk'ın ve hakikatin müşâhadesine ve tecrübe edilmesine açarlar. Fetih sömürü, istila ve işgal gibi kavramlarla ilişkili düşünülemez. Fetih, bir hakikat akışıdır. İ'lâ-yı kelimetullâh olarak da ifade edilebilecek olan bu akışa "akın", hakikate bir yeri açmak isteyenlere de "akıncı" denilir. Bu anlamda akıncı, açılan yani fethedilen yere yönelik bir nüfuzu temsil eder. Bu, havanın ve ışığın bir yere akışı gibi pozitif mana yüklüdür. Negatif olan kapalılığı ve perdeyi yok etmek, için dışla olan ilişkisini yeniden başlatmak demektir. İstanbul'un bir akın ile fethedilmesi ile Hakk, bătıldaki kapalılığı yok edip İstanbul'a kendini aşikâr ve hâkim kılmıştır. Böylece İstanbul'a fetih imkânı ile Hakk'ın müşâhadesine yönelik bir tecrübe sunulmuş ve şehrin kalbini temsil eden Ayasofya başta olmak üzere bütün şehir İslâm'a açılarak aydınlanmış ve arınmıştır. Ayasofya Camii bir kalbin İslâm'a açılmasının sembolüdür. Ayasofya, Allah'ın yere göğe sığmayıp da mümin bir kalbe sığıdığı duruma benzer şekilde Hakk'ın emân ve merhametinin tezahür ettiği bir fetih sembolü olarak ihtida etmiş arı duru bir mekândır. Bu yönü ile de sultandaki toplayıcılık gibi, şehirde ve mabette de cem'iyet sırrı ortaya çıkmıştır. Bu yönüyle Ayasofya, nübüvvet ve velâyete dair tecellilere açılmış bir kalp hüviyetindedir. Bursevî'nin vurgusu ile pek çok keşif ehli veli Hızır (a.s.) ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Ayasofya'da bulduklarına manevî bir tecrübe ile şahit olmuşlardır.³⁸

Fatih Sultan Mehmed'in de Ayasofya'da olduğu bir anda Hızır'ın (a.s.) orada olduğuna inanılır. Önemli bir mutasavvıf olan Molla Abdullah-ı İlahî (ö. 896/1491), Ayasofya'da Cuma öncesi seçkin bir cemaate vaaz vereceği zaman sâlih simalı bir zâtın minberin kapısına kadar gelip, selam verip tasavvufun nüzûl ve urûc, ilm-i ilâhî, hazarât-ı hamse, âlem-i sağîr ve âlem-i kebîr, ruh ve mertebeleri, insân-ı kâmil gibi derin konularına dair sorular sorduğunu ve Molla İlahî'den cevaplar aldığı haber edilir. Cemaatinde şahit olduğu bu konuşmadan sonra o kişinin kim olduğu Molla İlahî'ye sorulduğunda onun Hı-

³⁷ Ali el-Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. İ's'ad Abdülhadi Kındil (Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-Sakâfe, 2007), 11/432.

³⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Tuhfe-i atâiyye*, 53b-54a.

zır (a.s.) olabileceğini ifade etmiştir.³⁹ Hızır'ın (a.s.) soruları manevî hayatın irfân damlalarını Ayasofya'ya serpmiş ve kademini basması Ayasofya'yı adeta manen kutsamıştır. Rivayetlere göre, İstanbul'un fethinden sonra Fatih, bu sohbetin gerçekleştiği Ayasofya'nın bu kubbesine belirgin olsun diye "Hızır (a.s.) makamıdır" diyerek şehre, sultana ve insân-ı kâmile remz olarak bir kandil astırmıştır. Ayasofya'da Hızır (a.s.) ile gerçekleşen ve irfânî meselelere dair üst düzey soruların sorulduğu bu diyalog, bu mabedin hakikat bilgisini temsil edici yüksek vasfına işaret eder. Kendisinde ilâhî isimlerin ve hususen de *el-Câmi'* isminin tezahür ettiği İstanbul, sultan ve insân-ı kâmillerin varlığı ile ontolojik olarak hakikati temsil etmektedir. İstanbul'un kalbi sayılan Ayasofya, içerisinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve Hızır'ın (a.s.) ruhâniyetlerinin dolaştığı, ilim ve irfânın yüksek meselelerine dair sohbetlerin içerisinde yapıldığı epistemolojik bir merkezdir. Sûfi gözü ile İstanbul'un, insan ve şehrin vahdet kalıbına döküldüğü ve Hakk'ın birliğine nişan olduğu metafizik bir varlık olduğunu söylemek mümkün olabilir.

Sonuç

Sûfilerin sıklıkla kullandıkları beden ve şehir analojisi, sadece bir betimleme veya mecaz değildir. Allah, ruh ve sultan kendi varlık mertebelerini toplayıcı özneler iken; âlem, insan bedeni ve şehir ise toplanılacak olanın bir arada oluşunu yani çokluğu birliğini temsil eder. Allah ilâhî isimlerde, ruh enfüsî âlemde, sultan ise âfâkta toplayıcı kriterdir. Eğer Allah isminde ve ulûhiyet mertebesinde tezahür eden hakikat, bir ruhta temsil ediliyorsa o kimse Hakk'ın halifesidir ve onun enfüsî âlemi kesrette vahdetin müşâhade edildiği bir şehirdir. Bu anlamda insân-ı kâmil bir şehir olarak adlandırılır. Eğer halifelik maddî iktidarla âfâkta temsil ediliyorsa sultan, saltanat merkezi, sultanın sarayı ve cami gibi olgular çokluğu birlik yani şehir yaparlar. Dolayısı ile şehir, toplayıcı bir cins ve tikelleri birleştiren tümel bir hakikat olarak ortaya çıkar. Toplayıcı vasıftan uzak olma eksiklik iken toplamak ve birleşmek kemâldir. Köy ayrılığı, tefrikayı, başkalaşmayı temsil ederken, şehir bütünleşmeyi ve aynılaşmayı sağlar. Şehir dışı ihtiyaç, barbarlık, yalnızlık ve yabanıllık iken, şehrin sınırlarından girince ülfet, ünsiyet, maişet, ilim ve irfân başlar.

³⁹ bk. Şeyh Molla İlâhî, *Risâle-i Molla İlâhî* (İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 01958). Ayrıca Abdurrezzak Tek, "Molla [Ahmed] İlâhî'nin Ayasofya Camii'inde Fatih'in Huzurunda Tasavvufa Dair Yaptığı Konuşmalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Ocak 2006), 285-305.

İbnü'l-Arabî'nin enfüsî siyaset ile mülkün yönetimi arasında kurduğu benzerlik, varlığın ilâhî isimlerle ilişkisi ve insân-ı kâmilin bu isimleri toplayıcı varlık oluşu yaklaşımı, Bursevî'de İstanbul başta olmak üzere şehirlerde tecelli eden ilâhî isimlerde, Kutup Osman Efendi gibi velilerde somut olarak görünür kılınmıştır. Bursevî'nin İstanbul'u sadece saltanatın değil varlığın merkezi, Ayasofya Camii ise hakikat bilgisine dair manaların devrettiği âlemin kalbidir. Ayasofya'da Hızır'ın (a.s.) tasavvuf metafiziğine dair soruların sorulması Âdem'e (a.s.) verilen isimler bilgisine ve bundan kaynaklanan üstünlüğüne işarettir. Molla İlâhî'nin cevapları da insân-ı kâmillerin hilâfetine veya kutbiyyetlerinin bu şehirle ilişkili olduğunu gösterir. İlâhî isimler bilgisi ile bir beşerin yeryüzünde Hakk'ın halifesi olması gibi, en büyük Bizans kilisesi de İslâm'ın fethi ile kendisinde Hakk'a secde edilen bir mescide dönüşmüştür. Bu yönü ile İstanbul bir şehir olarak "yere göğe sığmadım, mümin kululumun kalbine sığdım"⁴⁰ hadisinde manasını bulan Allah'ın tecelli ettiği bir mümin kalbi olarak düşünülebilir. Bu kalp fetih ile İslâm'a açılmıştır. Bu kalbin bedeni vahdet fikrini üreten, Hakk'ın kelimelerini yüceltmek için cihâd, mücâhade ve fetihlerle kalpleri ve şehirleri İslâm'a açan ve yeryüzünde Hakk'ın gölgesi olan sultanların yönettiği Osmanlı Devleti'dir.

Sûfiler, insan ve şehir irtibatının Hakk'a ulaştıran bir ilişki olduğu görüşü ile Osmanlı İstanbul'una açılan yolları seyr u sülûk yollarının paralelinde görmüş ve Hakk'ı müşâhadelerinin menzili yapmışlardır. Bu anlamda veliler, şehirlidirler. Velinin olduğu yer de şehir hükmündedir. Sûfî muhayyilenin Hakk ile irtibatı nedeniyle de velilerden zuhur eden manalarda ilâhî isimler ve tahakkukları aranmıştır. Velilerin ayaklarının adımladığı topraklar ve kabirlerinin bulunduğu türbeler bu nedenle ebeden feyz ve mana istimdat edilecek makamlar olarak kabul edilir. Bir makamı ziyaret etmek aslında bir gönül şehri, insân-ı kâmilin kalbini ve bir manevî sultanı ziyaret etmek olarak görülmüştür. Sonuç olarak denilebilir ki sûfiler vahdet-i vücûd düşüncesinin temel bir sonucu olan varlık idrakleri nedeni ile sıklıkla maddî ve manevî anlamda şehirleşme olgusuna vurgu yapmışlardır. Bu anlamda şehirleşmek, vahdet müşâhadesine ve Hakk'a vuslata doğru ilerlemek demektir.

⁴⁰ Aclûnî, Keşfü'l-hafâ, 11/229.

Kaynakça

- Ağralı, Ahmet. *Aziz Mahmud Hüdâyi'nin Necâtü'l-Garîk Adlı Eseri*. Üsküdar Sempozyumu III: Azîz Mahmûd Hüdâyi Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 20–22 Mayıs 2005, 2006.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Hüccetü'l-bâliğa*. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3988.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *İman Hakikatleri: Tuhfe-i Halîliyye*. haz. Fakirullah Yıldız. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kitâbü'n-nefîce: Bursevî'nin Vâridâtı ve Şerhleri*. haz. Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Müzîlü'l-Ahzân*. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Dügümlü Baba, 363.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî*. İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 0367.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Şerh-i Nazm-ı Hacı Bayrâm-ı Velî*. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1521.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Şerhü'l-Mesnevî (Rûhu'l-Mesnevî)*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1287.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r-ricâl: Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı*. haz. Ramazan Muslu–Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru Rûhi'l-beyân*. nşr. Halil Eser. İstanbul: Mektebetu Eser, 1969/1389, III.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tevhid ve Sırlar Denizi: Tuhfe-i Bahriyye*. haz. Fakirullah Yıldız. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tuhfe-i atâiyye*. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Hacı Mahmut Efendi, 2734.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tuhfe-i Ömeriyye*. y.y., t.y.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tuhfe-i recebiyye*. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü, 1374.
- Çetin, Taner. *İsmail Hakkı Bursevî Varidât-ı Kübrâ*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- el-Hücvirî, Ali. *Keşfü'l-Mahcûb*. thk. İsmâil Abdülhadi Kindil. Kahire: el-Meclisu'l-A'lâ li's-Sakâfe, 2007.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Mesîru umumi'l-muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâ'u Ulûmi'd-Dîn: İhyâ Tercüme ve Şerhi (çeviri yazı-tıpkıbasım)*. ter. ve şrh. Yusuf Sıdkî el-Mardinî, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Gülşenî, Muhyî-yi. *Siret-i murâd-ı cihân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3496.
- Hemedânî, Ali. *ez-Zahîratü'l-mülûk*. ter. Gelibolulu Sürûri. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3472.
- İbn İsâ Saruhânî. *Esmâ-i Hüsnâ Şerhi*. haz. Numan Külekçi. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *et-Tedbirâtü'l-İlâhiyye fi ıslâhi'l-memleketi'l-insâniyye*. thk. Hasan Asi. Beyrut: Müessesetu Buhsun, 1993.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. haz. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Konuk, Ahmed Avni. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. haz. Dilaver Gürer–Mustafa Tahralı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005.

- La'lizade Abdülbakî. *Tarikat-ı aliyye-i Bayrâmiye'den tâife-i Melâmiye'nin an'ane-i irâdetleri keyfiyet-i sohbetleri ve aşk-ı muhabbetullahâ cümleden ziyâde râğbetleri beyanındadır*. İstanbul: [y.y.], 1156.
- Mehmed Gülşen Efendi. *Külliyât-ı Hazreti Hüdâyî*. İstanbul: 1338.
- Mevlânâ, Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevî-i Ma'nevî*. çev. Derya Örs-Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Molla İlahî, Şeyh. *Risâle-i Molla İlahî*. İstanbul: Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, 01958.
- Mustafa Rakım Efendi. *Tasavvuf Sözlüğü: Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil*. haz. İhsan Kara. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Öztürk, Özkan. *Siyaset ve Tasavvuf: Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Sarı Abdullah Efendi. *Nasihatü'l-mülûk terğîben li-hüsni's-sülûk*. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 970.
- Sarı Abdullah Efendi. *Tedbirü'n-neş'eteyn ve ıslâhi'n-nüşateyn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1543.
- Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *Risâle fi beyâni esrâri'l-hilâfeti'l-insâniyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4902.
- Tek, Abdurrezzak. "Molla [Ahmed] İlahî'nin Ayasofya Camii'nde Fatih'in Huzurunda Tasavvufa Dair Yaptığı Konuşmalar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (Ocak 2006), 285-305.